




## Pathology of Teaching the Concept of Allah to Preschool Children

Alireza Amini Zarrin<sup>1</sup>  | Narges Alaqehband<sup>2</sup>  |  
Zahra Rabbani<sup>3</sup> 

2. **Corresponding Author:** Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Refah Univesity, Tehran, Iran. **Email:** [ar.aminizarrin@gmail.com](mailto:ar.aminizarrin@gmail.com)
3. MA in Educational Sciences, Department of Educational Sciences, Refah Univesity, Tehran, Iran. **Email:** [alaghband.na@gmail.com](mailto:alaghband.na@gmail.com)
4. PhD Student in Curriculum Planning, Department of Curriculum Planning, Shahed University, Tehran, Iran. **Email:** [zahrarabbani97@yahoo.com](mailto:zahrarabbani97@yahoo.com)

Article Info	ABSTRACT
<p><b>Article type:</b> Research</p> <p><b>Received:</b> 31 March 2024 <b>Revised:</b> 14 June 2024 <b>Accepted:</b> 30 June 2024 <b>Published:</b> 20 July 2024</p> <p><b>Keywords</b> Pathology, Education, Concept of Allah, Preschool Period.</p>	<p><b>Objective:</b> This study identifies, analyzes the challenges in teaching the concept of Allah to preschool children from the perspective of educators, and provides solutions.</p> <p><b>Method:</b> This qualitative research was conducted using the Glaserian grounded theory method with an emergent approach. Data were collected through semi-structured interviews. To gather information, 17 preschool teachers from Tehran were interviewed using purposive sampling and the criterion of theoretical saturation. To ensure the validity and reliability of the data, participant review and expert review methods were employed. Data analysis was performed in three stages: open coding, axial coding, and selective coding.</p> <p><b>Results:</b> The findings indicate the extraction of over 104 open codes from the interviews and the identification of 20 axial codes. These were categorized into four selective codes: family-related challenges (focusing on the aspects of cognition, skill, alignment, exigencies of time, and religious awareness), child-related challenges (focusing on the aspects of cognition, personality, questioning, and informational sources), teacher-related challenges (focusing on the aspects of cognition, skill, insight, and exigencies of time), and environment-related challenges (focusing on the aspects of culture, society, peer, and media).</p> <p><b>Conclusion:</b> The results highlight challenges related to children, families, teachers, and the environment.</p>
<p><b>Cite this article</b></p>	<p>Amini Zarrin, A., Alaqehband, N., &amp; Rabbani, Z. (2024). Foundations of the Counseling Model of Optimal Choice based on Quranic Verses. <i>Applied Issues in Islamic Education</i>, 9(2), 29-46. <a href="https://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.2.29">https://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.2.29</a></p>
	<p>© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education.</p>



## آسیب‌شناسی آموزش مفهوم خدا به کودکان دوره پیش دبستان

علیرضا امینی زرین<sup>۱</sup> | نرجس علاقه‌بند<sup>۲</sup> | زهرا ربانی<sup>۳</sup>

۱. نویسنده مسئول: استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشکده رفاه، تهران ایران. رایانامه: [ar.aminizarrin@gmail.com](mailto:ar.aminizarrin@gmail.com)

۲. کارشناسی ارشد، گروه علوم تربیتی، دانشکده رفاه، تهران ایران. رایانامه: [alaghband.na@gmail.com](mailto:alaghband.na@gmail.com)

۳. دانشجوی دکتری، گروه برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. رایانامه: [zahrarabani97@yahoo.com](mailto:zahrarabani97@yahoo.com)

اطلاعات مقاله	چکیده
<b>نوع مقاله:</b> پژوهشی	<b>هدف:</b> پژوهش حاضر با هدف آسیب‌شناسی آموزش مفهوم خدا به کودکان دوره پیش دبستان از دیدگاه مربیان و ارائه راه کار انجام شده است.
دریافت: ۱۲ فروردین ۱۴۰۳ بازنگری: ۲۵ خرداد ۱۴۰۳ پذیرش: ۱۰ تیر ۱۴۰۳ انتشار: ۳۰ تیر ۱۴۰۳	<b>روش:</b> این پژوهش به شیوه کیفی و روش داده‌بنیاد با رویکرد ظاهرشونده (گلیزری) انجام پذیرفته است. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بوده و به‌منظور گردآوری اطلاعات، با روش نمونه‌گیری هدف‌مند و به‌کارگیری معیار اشباع نظری با ۱۷ نفر از معلمان دوره پیش دبستان شهر تهران به‌عنوان مشارکت‌کنندگان این پژوهش مصاحبه انجام شد. برای به‌دست آوردن اعتبار و روایی داده‌ها از دو روش بازبینی مشارکت‌کنندگان و مرور خبرگان غیر شرکت‌کننده در پژوهش استفاده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها در سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی انجام گرفت.
<b>کلیدواژه‌ها:</b> آسیب‌شناسی، آموزش، مفهوم خدا، دوره پیش دبستان.	<b>یافته‌ها:</b> یافته‌ها نشان‌دهنده استخراج بالغ بر ۱۰۴ کد باز از مصاحبه‌ها و نیز احصاء ۲۰ کد محوری است که در ۴ کد انتخابی آسیب‌های مرتبط با خانواده (با محوریت شناختی، مهارتی، هم‌سویی، مقتضیات زمانی و آگاهی دینی)، آسیب‌های مرتبط با کودک (با محوریت شناختی، شخصیتی، پرسش‌گری و منابع اطلاعاتی)، آسیب‌های مرتبط با معلم (با محوریت شناختی، مهارتی، بینشی و مقتضیات زمانی) و آسیب‌های مرتبط با محیط (با محوریت محیط فرهنگی، اجتماعی، هم‌سالان و رسانه) دسته‌بندی شده است.
	<b>نتیجه‌گیری:</b> نتایج نشان‌دهنده آسیب‌های مرتبط با کودک، آسیب‌های مرتبط با خانواده، آسیب‌های مرتبط با معلم و آسیب‌های مرتبط با محیط است.

امینی زرین، علیرضا، علاقه‌بند، نرجس، و ربانی، زهرا (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی آموزش مفهوم خدا به کودکان دوره پیش دبستان. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۹ (۲)، ۴۶-۲۹.  
<https://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.2.29>

استناد



© نویسندگان.

ناشر: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

## مقدمه

آموزش مفاهیم دینی از منظر اسلام و سیره معصومین (علیهم‌السلام)، از زمان تولد و حتی پیش از آن شروع می‌شود و هم‌چنین آموزش در سنین کودکی، پایه و اساس آموزش‌های دوره‌های بالاتر است. امیر المؤمنین (علیه‌السلام) در این زمینه می‌فرماید: *الْعِلْمُ فِي الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ*: یادگیری و دانش در دوران کودکی، مانند کندن نقش بر روی سنگ، ماندگار است (بحارالانوار، ج ۱، باب ۷).

از طرف دیگر، برای آموزش صحیح و مؤثر باید توانایی ذهنی کودک را در نظر گرفت تا او نسبت به یادگیری ناامید نشود و اختلالی در وی به‌وجود نیاید. از این‌رو آموزش مفاهیم دینی به کودکان، مستلزم شناخت و آگاهی نسبت به اصول و روش‌های آموزشی مناسب است (تقوی گنجی و بخشنده بالی، ۱۴۰۲؛ سجادی، ۱۴۰۱) و ضروری است معلمان، مربیان و والدین نسبت به اصول آموزش مفاهیم دینی به کودکان آگاهی‌های لازم را کسب کنند (موگرا<sup>۱</sup>، ۲۰۲۳). همان‌طور که امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرماید: *«مَا مِنْ حَرَكَةٍ إِلَّا وَأَنْتَ مُحْتَاجٌ فِيهَا إِلَى مَعْرِفَةٍ»* (بحارالانوار، ج ۳، باب ۱۱). بنابراین دوره کودکی از منظر اسلام، دوره‌ای بسیار حساس و خاص و منشاء تصوراتی خداگونه است که ضرورت دارد مربیان دینی احساس وظیفه کنند و با شناخت ویژگی‌ها و توانایی‌های کودکان و هم‌چنین آگاهی کامل نسبت به اصول و روش‌های تدریس مناسب، در تربیت دینی کودکان کوشا باشند (جعفری، ۱۳۹۷: ۸).

یکی از موضوعاتی که دست‌اندرکاران آموزش دینی در مدرسه‌ها باید نسبت به آن آگاهی کامل پیدا کنند، نحوه درک و استنباط دینی دانش‌آموزان در سنین مختلف است. اگر مربیان درصدد این هستند که آموزش دینی را متناسب با خصوصیات و شرایط دانش‌آموزان برنامه‌ریزی کنند، باید در دنیای کودکان آن‌ها قدم گذارند و از دید و نگاه آنان به معارف دینی بنگرند. عمده‌عدم موفقیت مربیان دینی در آموزش دینی، در نقص‌های موجود در برنامه‌ریزی‌ها در این زمینه است. از این‌رو ضروری است تا دست‌اندرکاران آموزش دینی دوره ابتدایی علاوه‌بر آشنایی و آگاهی نسبت به برداشت‌های کودکان در این دوره، به دوره‌های قبل و بعد از آن نیز آگاهی یابند و با دیدی کامل و جامع در این مسیر قدم گذارند (با هنر، ۱۳۹۹: ۸۷، کیانی و جمشیدی، ۱۴۰۰).

آموزش مفاهیم و امور دینی به کودکان و نوجوانان، همانند هر دانش دیگری، نیازمند شناخت دقیق اصول و روش‌های مناسب و به‌کارگیری آن‌هاست. به بیان دیگر، لازمه موفقیت آموزگار در آموزش مفاهیم دینی، آگاهی و شناخت او نسبت به شرایط دانش‌آموزان و اطلاع داشتن از اصول و شیوه‌های مناسب آن می‌باشد، زیرا انسان نه‌تنها در امر آموزش و پرورش بلکه برای طی کردن هر مسیر دیگری و رسیدن به موفقیت، نیازمند کسب آگاهی‌های لازم در آن مسیر است (جعفری، ۱۳۹۷: ۲، مبشری، صفری، ملکی فرامد، ۱۳۹۹).

اهمیت شناخت کودکان و به‌کارگیری شیوه‌های مطلوب و مناسب آموزشی، لزوم آگاهی و اطلاع مربیان از ویژگی‌های دوره کودکی و شیوه ارائه مفاهیم دینی به‌ویژه مفهوم خدای متعال و برخورد شایسته با کودکان و هم‌چنین عدم وجود پژوهشی در زمینه آسیب‌شناسی آموزش این مفهوم در دوره

پیش‌دبستانی، انگیزه شدت در این پژوهش با بهره‌گیری از کتب، دانش و آراء صاحب‌نظران و روان‌شناسان، دست‌کم مهم‌ترین اصول و روش‌های آموزش را که تناسب بیش‌تری با معارف اسلامی دارند و نیز نحوه آموزش خداآوری به کودکان را مورد بررسی قرار داده و آسیب‌های موجود را شناسایی کنیم. چرا که ارائه این معارف به کودکان، بدون تعمق و آشنایی با اصول و روش‌های مناسب آموزشی و بدون در نظر گرفتن توانایی‌های ذهنی و ویژگی‌های فردی، بسیار دشوار خواهد بود.

هم‌چنین کتاب راهنمای برنامه آموزش و پرورش دوره پیش‌دبستانی که پس از اساس‌نامه مصوب سال ۱۳۸۲، دومین منشور مورد استناد برای تولید محتوای مراکز پیش‌دبستانی است، شامل رویکرد، اهداف، اصول، فعالیت‌های دوره پیش‌دبستانی و روش‌های اجرای آن‌هاست. در این کتاب، هدف هفتم آموزش‌های پیش‌دبستان، تقویت حس دینی و علایق مذهبی ذکر شده است که یکی از زیرمجموعه‌های آن، تقویت انس و ارتباط با خداوند مهربان می‌باشد. بنابراین در این پژوهش به دنبال شناخت آسیب‌های آموزش مفهوم خدا در دوره پیش‌دبستان از دیدگاه مربیان این دوره و ارائه راه‌کارهای آموزشی مناسب هستیم.

برای آموزش مفهوم خدا به کودکان پیش‌دبستانی، ابتدا باید اصول و مبانی آن را در نظر بگیریم تا به بهترین نحو به این امر پرداخته و به‌درستی به مقصود برسیم. این مبانی عبارتند از: مبانی فلسفی، مبانی تاریخی، مبانی جامعه‌شناختی و مبانی روان‌شناختی که در ادامه به آنان می‌پردازیم.

**مبانی فلسفی آموزش مفهوم خدا در دوره پیش‌دبستانی:** در دین مبین اسلام، خدا به‌عنوان سرچشمه هستی و مبداء تمام موجودات عالم می‌باشد و مقصد نیز اوست و همه به‌سوی او باز می‌گردیم. در دیدگاه اسلام، انسان برای رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی، باید تمام اعمال و افکارش بر محور اعتقاد به خداوند و عمل به دستورات الهی باشد در غیر این‌صورت، به تباهی و گمراهی خواهد افتاد. بنابراین باید انسان، خداوند را سرلوحه خویش قرار دهد و در زندگی به دنبال کسب رضایت او باشد. در قرآن کریم خداوند را با عناوین و صفات گوناگونی از جمله خالق، رب، مدبر، رحمان، رحیم و ... معرفی فرموده است. بنابر احادیث و آیات، معلوم می‌شود که خداوند انسان‌ها را با معرفت فطری نسبت به خودش خلق کرده است و از آن‌ها نیز میثاق و پیمان گرفته است و پیامبران نقش تذکردهنده و یادآور دارند و تلاش می‌کنند که انسان‌ها را به یاد آن عهد و پیمانی که در روز الست بستند، بیندازند و این معرفت فطری توحیدی را در انسان‌ها پرورش دهند و تقویت کنند. هم‌چنین حب‌الله و خداجویی نیز فطری است زیرا وقتی انسان نسبت به خداوند دانای فطری است، نسبت به آن گرایش و میل فطری پیدا می‌کند و او را دوست می‌دارد و میل به پرستش و میل به کمال مطلق، دانای مطلق، زیبای مطلق و ... همواره از درون او می‌جوشد که گاهی در برخی انسان‌ها روی این میل باطنی و این توحید فطری، زنگار گرفته است و جاذبه‌های دنیا موجب غفلت آنان شده است که پیامبران به‌عنوان اولین معلمان بشر آمده‌اند تا آن‌ها را بیدار کنند و پرده‌های غفلت را کنار بزنند و انسان‌ها را به سوی این خدای فطری، تذکر دهند.

**مبانی تاریخی آموزش مفهوم خدا در دوره پیش‌دبستانی:** نظریه‌پردازی و پژوهش در مورد دینداری و تحول ایمان در تمدن اسلامی دارای پیشینه‌ای قوی است. خاستگاه اولیه بحث از تحول دینی در جهان اسلام را باید در قرآن و روایات جست‌وجو کنیم. در واقع قرآن اولین و کامل‌ترین منبعی است که در زمینه مفاهیم دینی و مراحل ایمان می‌توان به آن مراجعه کرد و از آن بهره کافی را برد. به‌طور مثال در

آیه ۴ سوره فتح به اصل زیادت و نقصان ایمان و در آیه ۱۳۲ سوره انعام به درجات ایمان می‌پردازد. هم‌چنین در آیات مختلف به بیان ویژگی‌های مؤمنین (ایمان آورندگان به خدا) می‌پردازد و مراتب ایمان را بیان می‌کند و از هه‌هایی چون اولوالباب، الراسخون فی‌العلم، اولوالابصار، مخلصین، متوکلین (نوذری، ۱۳۹۶: ۱). در بین گروه‌های مختلف فکری در اسلام، عارفان بیش‌تر از دیگران تلاش کرده‌اند تا مراحل ایمان را بیان کنند. از جمله کتاب‌های آن‌ها در این زمینه، کتاب آداب العبادات نوشته شفیق بلخی (۱۹۴ ق) و کتاب الصدق نوشته ابوسعید فراز (۲۷۹ ق) و هم‌چنین کتاب اللمع نوشته ابونصر سراج (۳۸۶ ق) است (فضلی، ۱۳۸۶: ۱۷۰).

**مبانی جامعه‌شناختی آموزش مفهوم خدا در دوره پیش‌دبستانی:** کودکان در سنین ۳ تا ۱۲ سالگی بیش‌ترین اطلاعات خود را در زمینه مفاهیم دینی و خدا از طریق والدین خود به‌خصوص مادرشان به دست می‌آورند (وولاند و شیفنهول<sup>۱</sup>، ۲۰۰۹). بنابراین سطح اطلاعات دینی والدین در میزان شناخت کودک از خداوند مؤثر است. هم‌چنین نحوه ارتباط والدین با خداوند و ویژگی‌های اخلاقی آنان، نیز در درک کودکان از خداوند مؤثر است. اگر کودک والدین و مربیان خودش را مهربان، صبور، قابل اعتماد و ... بدانند، همین ویژگی‌ها را به خداوند نسبت می‌دهد و اگر آنان را ظالم، خشن و بی‌انصاف بدانند، خدای خویش را نیز همین‌گونه می‌بیند (باهنر، ۱۳۹۹: ۸۵).

**مبانی روان‌شناختی آموزش مفهوم خدا در دوره پیش‌دبستانی:** خاستگاه اولیه بحث از تحول دینی در جهان اسلام را باید در قرآن و روایات جست‌وجو کنیم. در واقع قرآن اولین و کامل‌ترین منبعی است که در زمینه مفاهیم دینی، فطرت خداجو و خداشناس انسان و مراحل ایمان، می‌توان از آن بهره کافی را برد. قرآن کریم در آیه ۳۰ سوره روم می‌فرماید: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَیْمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» پس روی خود را به‌سوی حق کن. با همان سرشتی که خدا مردم را بر آن سرشته است. هیچ تغییری برای آفرینش خدا نیست. این همان دین پایدار است ولی بیش‌تر مردم نمی‌دانند. «طبق روایات، این آیه بیان‌گر فطرت خداشناسی هر کودکی است که متولد می‌شود». هم‌چنین پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در روایتی پیرامون همین مطلب می‌فرماید: «هر نوزادی با فطرت خدایی متولد می‌شود و پرورش می‌یابد، مگر این‌که والدینش او را به‌سوی دین یهودی یا مسیحی یا مجوس هدایت کنند» (بحارالانوار، ج ۳: ۲۸۱). پس بر اساس نظریه اسلام، اساس اولیه پذیرش دین در فطرت کودکان وجود دارد و او از ابتدای خردسالی به قدرتی عظیم که می‌تواند نیازهایش را برطرف کند، توجه دارد.

## روش پژوهش

در پژوهش حاضر به‌منظور درک عمیق‌پدیده مورد مطالعه مبتنی بر ادراک شرکت‌کنندگان، از رویکرد کیفی و روش داده بنیاد با رهیافت ظاهرشنونده اثر گلیزر<sup>۲</sup> (۱۹۹۲) استفاده شد. بر اساس رویکرد داده بنیاد ظاهرشنونده، تحلیل داده‌ها هم‌زمان با مصاحبه‌ها آغاز می‌شود. نمونه پژوهش، شامل معلمان دوره پیش‌دبستانی مدارس شهر تهران و هم‌چنین متخصصین و کارشناسان حوزه آموزش و پرورش به‌عنوان

مشارکت‌کنندگان به‌شمار می‌آیند که با رویکرد هدفمند و با معیار اشباع نظری، از افراد دارای شرایط به عنوان مشارکت‌کننده استفاده شده است. به‌منظور گردآوری داده‌ها، از روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی استفاده شد؛ در نهایت برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، با بهره‌گیری از روش گلیزر (۱۹۹۲)، کدگذاری مصاحبه‌ها صورت گرفت.

در این پژوهش ابتدا به سراغ مربیان پیش‌دبستان رفته و از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با این افراد و بررسی تجربه زیسته آنان، آسیب‌های موجود را شناسایی و جمع‌آوری کرده و سپس در وهله بعدی از طریق ارائه آسیب‌ها به متخصصین و صاحب‌نظران در این حوزه و مصاحبه با آنان، به یکسری راه کارهای مناسب در جهت موضوع پژوهش دست می‌یابیم. اطلاعات مصاحبه‌شوندگان در جدول ۱ می‌باشد:

جدول ۱: مشخصات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	جنسیت	سن	مقطع تحصیلی	محل خدمت	تحصیلات
۱	خانم	۴۳	پیش‌دبستانی	ابرارنو	ارشد علوم تربیتی
۲	خانم	۳۵	پیش‌دبستانی	ابرارنو	کارشناس روان‌شناسی
۳	خانم	۳۲	اول دبستان	امام صادق (ع)	ارشد مدیریت
۴	آقا	۶۴	پیش‌دبستانی	علوی	سطح ۳ حوزوی
۵	آقا	۶۰	دوم دبستان	علوی	کارشناس علوم تربیتی
۶	خانم	۴۷	پیش‌دبستان	مه‌دا	کارشناس فلسفه تعلیم و تربیت
۷	خانم	۴۶	پیش‌دبستان	رفاه	ارشد علوم تربیتی
۸	خانم	۳۸	پیش‌دبستان	رفاه	ارشد الهیات
۹	خانم	۴۴	پیش‌دبستان	رفاه	ارشد فقه و حقوق
۱۰	خانم	۴۰	پیش‌دبستان	ندای صالحین	کارشناس ادبیات
۱۱	خانم	۴۶	پیش‌دبستان	فضیلت	ارشد روان‌شناسی
۱۲	خانم	۴۲	پیش‌دبستان	فضیلت	دکتری روان‌شناسی
۱۳	آقا	۴۵	اول دبستان	احسان	ارشد الهیات
۱۴	خانم	۳۶	سوم دبستان	روشنگر	کارشناس مدیریت
۱۵	آقا	۶۶	دبستان	علوی	دکتری فلسفه
۱۶	آقا	۴۳	سوم دبستان	علوی	دکتری روان‌شناسی تربیتی
۱۷	خانم	۴۳	دبستان	ابرار	دکتری روان‌شناسی بالینی

### یافته‌هاک پژوهش

پس از انجام مصاحبه‌ها، به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد که در طی سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی انجام شد. در گام اول کدگذاری آزاد داده‌ها تا زمان ظهور مفاهیم و نکات کلیدی متن مصاحبه‌ها ادامه یافت. در جدول ۲ نتایج کدگذاری باز آورده شده است.

جدول ۲: کدگذاری محوری گویه‌های حاصل از کدگذاری باز

کدهای محوری متناظر با کد باز	طبقه‌بندی کدهای باز استخراج شده
	عدم آگاهی والدین نسبت به مراحل رشد شناختی کودکان در تربیت دینی
	اصرار والدین بر تعریف خداوند به‌صورت مستقیم و بی‌پرده برای کودک

کدهای محوری متناظر با کد باز	طبقه‌بندی کدهای باز استخراج شده
عدم آگاهی لازم و کافی خانواده نسبت به رشد شناختی کودک و مبانی تربیت دینی	غفلت داشتن نسبت به تربیت دینی کودک
	عدم گفت‌وگو با کودک در مورد خداوند در سنین پیش از دبستان و نپرداختن به این امر در خانواده
	از بین بردن نیروی پرسش‌گری کودک به دلیل شیوه اشتباه پاسخ‌گویی
	عدم آگاهی خانواده کودک از مبانی تربیت دینی
	عدم احاطه والدین نسبت به احادیث و روایات ائمه علیهم‌السلام پیرامون ایجاد برخی عادات دینی در کودکان در سنین مختلف
	عدم ارائه الگوی مناسب دینی برای کودکان
عدم توانمندی و عملکرد نامناسب خانواده در تربیت معنوی کودک	کنترل نداشتن والدین بر روی محیط رشد و اطرافیان کودک
	عدم رعایت بهداشت روانی کودکان در محیط خانواده
	عملکرد نادرست والدین به خصوص در مقابل خواسته‌های کودک
	یکسان عمل کردن در مقابل انواع پرسش‌های کودک
	عدم احساس خوب و بانشاط والدین در حین انجام اعمال عبادی مانند نماز، روزه و...
	عدم ایجاد روحیه شکرگذاری در کودک در خانواده
	عدم شرکت دادن کودک در مجالس دینی و مذهبی توسط خانواده
	عدم تلاش والدین در جهت عادت دادن کودک به برخی آداب دینی بر طبق سیره اهل بیت علیهم‌السلام
	بیان داستان‌هایی کم‌ارزش و نامربوط برای مطرح کردن مفاهیم اخلاقی و دینی
	اصرار والدین بر تعریف خداوند به صورت مستقیم و بی‌پرده
	عدم ایجاد علاقه عاطفی مناسب بین کودک و پروردگارش از سوی والدین
	دست‌کاری بیش از اندازه فطرت خدانشناس کودکان توسط برخی خانواده‌ها
به کار بردن جملات سلبی در مورد خداوند و تکرار آن‌ها و به اشتباه انداختن کودک در مورد اصل وجود خداوند	
وجود تعارض و عدم هم‌سویی خانواده با مربی در آموزش‌های مذهبی	در تعارض بودن برخی آموزش‌های دینی به کودک در خانواده با مدرسه
	هم‌سو نبودن خانواده کودک با مدرسه در رابطه با آموزش‌های دینی
	تعارض در نحوه پاسخ‌گویی به پرسش‌های کودک در مقایسه با مربی کودک
	عدم یکسانی برخورد والدین در مسائل دینی با مربی
روحیه پرسش‌گری و کنج‌جوی فراوان برخی کودکان در مسائل دینی	پرسش‌های متعدد برخی کودکان در مورد خداوند و مفاهیم دینی دیگر
	سؤال پیچ کردن مربی از جانب کودک در مباحث دینی به ویژه خدای متعال
	پافشاری زیاد برخی کودکان بر پرسش‌های دینی خود
	مطرح کردن پرسش‌های بسیاری در مورد خداوند در جمع کلاس از سوی کودک
	ایجاد تصویر عصبانی و خشن از خداوند برای کودک با به کار بردن اصطلاحات نادرست مانند: دروغ‌گو دشمن خداست، خدا بچه‌های خطا کار را دوست ندارد و ...
ایجاد تصویر نامناسب و ناصحیح از خداوند در ذهن کودکان بر اثر ناکارآمدی دینی والدین	ترسناک جلوه دادن خداوند برای کودک از طریق بیان خشم و غضب او
	استفاده از اصطلاحات و جملاتی نادرست در مقابل خطاهای کودک از سوی والدین
	نسبت دادن امور نادرست به خداوند که شایسته او نیست، از سوی والدین (مانند جمله خدا بد ندهد)
	بدبین کردن کودکان نسبت به خداوند (در روایات داریم که اگر به کودکان وعده‌ای می‌دهید حتماً به آن عمل کنید به خصوص پدر کودک نباید خلف وعده کند زیرا موجب بدبینی کودک نسبت به خداوند می‌شود).
محدودیت شناختی کودکان در فراگیری برخی مفاهیم دینی	عدم درک کودکان از مفاهیم انتزاعی
	عدم درک مثال‌های انتزاعی از سوی کودکان
	عدم تشخیص جایگاه صحیح مکانی خداوند
	داشتن توقعات نادرست کودکان در مورد خداوند به دلیل محدودیت درک آنان (مانند دیدن خداوند)
به سراغ منابع نادرست اطلاعاتی رفتن از سوی کودک	دسترسی کودک به منابع نامناسب اطلاعاتی مانند انواع رسانه‌ها، افراد نادرست و ...
	به سراغ منابع نادرست اطلاعاتی رفتن از سوی کودک

کدهای محوری متناظر با کد باز	طبقه‌بندی کدهای باز استخراج شده
عدم دسترسی نسبی کودکان به منابع موثق و متناسب با رشد شناختی آنان	اعتماد کردن به هر فردی در مسائل دینی
	ماندگار بودن اثرات تربیت دینی نادرست از کودکی تا بزرگسالی
تأثیر برخی ویژگی‌های شخصیتی کودکان در فراگیری امور دینی	روحیه درون‌گرا بودن برخی کودکان
	روحیه سخت برخی کودکان و دیر ارتباط برقرار کردن با مربی
	قوی بودن قوه خیال‌پردازی کودکان در مورد مفاهیم گوناگون از جمله مفاهیم دینی و خداوند
	عدم شکل‌گیری رابطه عاطفی مناسب بین مربی و برخی کودکان
تأثیرات محیط فرهنگی بر درک دینی کودکان و ارائه الگوهای نامناسب	تفاوت‌های فردی و شخصیتی کودکان با یکدیگر
	تأثیر فرهنگ هر جامعه بر توصیف کودک از خداوند
	جا افتادن برخی فرهنگ‌های غلط و مغایر با مسائل دینی در جامعه و تأثیر آن بر روی کودک
	القای برخی شبهات از سوی محیط رشدی - فرهنگی کودک در مسائل دینی
تأثیر زیاد هم‌سالان و کودکان بزرگ‌تر بر کودک	اصرار بر الگوگیری کودک از برخی الگوهای فرهنگی - مذهبی نامناسب
	تأثیر همسایگان و نزدیکان هم‌سال کودک و منش آنان در برخورد با مسائل دینی بر روی کودک
تأثیرات فراوان هم‌سالان بر درک کودک از دین و پروردگار	اثرپذیری کودک از سخنان و روحیات خواهر و برادران هم‌سن و سال خویش در اعمال عبادی
	تأثیر همسایگان و نزدیکان هم‌سال کودک و منش آنان در برخورد با مسائل دینی بر روی کودک
تأثیرات محیط اجتماعی کودک بر آموزش‌های مذهبی وی	اثرپذیری کودک از سخنان و روحیات خواهر و برادران هم‌سن و سال خویش در اعمال عبادی
	تأثیرات منفی محیط اجتماعی کودک بر روی وی
	مناسب نبودن محیط رشدی کودک از جنبه تربیت دینی
	عدم پذیرش سخنان والدین و مربیان در مفاهیم دینی بر اثر تأثیرات سوء برخی اطرافیان به کودک
تأثیرات منفی برخی رسانه‌ها در روحیات، خلق و خو و عقاید دینی کودک	مناسب نبودن محیط اجتماعی کودک در ایجاد فرهنگ دینی
	تأثیر آموزش‌های نادرست برخی مدارس بر روی دانش آموزان در رابطه با خدای متعال
	القای برخی شبهات در ذهن کودکان از طریق برخی انیمیشن‌ها
	تأثیرات منفی برخی رسانه‌ها بر روی خلق و خوی کودکان و پرخاش‌گری آنان
عدم بهره‌وری مناسب والدین از زمان در جهت تربیت دینی به‌هنگام کودک	تأثیرات رسانه‌ها بر ایجاد روحیه طغیان‌گری کودک و عدم پذیرش سخنان والدین
	در نظر نگرفتن زمان و مکان مناسب برای صحبت در مورد خداوند با کودک در خانواده
	اصرار والدین در آموزش زود هنگام برخی مفاهیم دینی
عدم توجه مربی به زمان و مکان مناسب جهت پرورش معنوی کودکان	ایجاد بدفهمی و کج‌فهمی در کودکان در اثر آموزش‌های زود هنگام امور دینی از سوی والدین (مانند حضرت عزرائیل که نوعاً افراد از ایشان می‌ترسند در حالی که یکی از ملائکه مقرب درگاه خداوند است).
	غفلت داشتن نسبت به تربیت دینی کودک در زمان مناسب از سوی والدین
	عدم رعایت زمان مناسب برای گفت‌وگو در مورد خدای متعال
	عدم رعایت مکان مناسب برای گفت‌وگو در مورد خدای متعال
عدم برقراری ارتباط مؤثر مربی با کودک و نداشتن جذابیت‌های رفتاری و کلامی با توجه به نقش الگویی او	صحبت و آموزش در مورد مسائل عبادی در هنگام خستگی و بی‌حوصلگی کودک
	اجبار کودکان برای انجام اعمال عبادی همراه دیگران در زمان نامناسب
	عدم شکل‌گیری رابطه عاطفی مناسب بین کودک و مربی
	عدم آرامش و روحیه خوب مربی در حین آموزش‌های دینی و انتقال این حس به کودکان
	عدم ایجاد احساس آرامش و خاطره‌انگیز کردن کلاس دینی
	عدم ایجاد حس خوب در کودکان نسبت به کلاس دینی
عدم برقراری ارتباط مؤثر با کودک از جانب مربی	
عدم جذب کودک از سوی مربی دینی	
عدم ایجاد علاقه عاطفی مناسب بین کودک و پروردگارش از سوی مربی	



کدهای محوری متناظر با کد باز	طبقه‌بندی کدهای باز استخراج شده
عدم توجه به فطرت خداشناس کودکان در حین آموزش به آنان	تأثیر احساس و ادراک مربیان از خداوند بر روی کودک (مانند ترس و نگرانی از توبیخ و عذاب و جهنم)
	اثبات وجود خداوند از طریق ادله و مقوله‌های فلسفی که برای کودک قابل درک نیست
	در نظر نگرفتن فطرت کودکان در استفاده از روش‌های آموزشی و انتخاب آنان
ناکارآمدی معلم در پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی کودکان	عدم توانایی مربیان در پاسخ‌گویی به پرسش‌های متعدد کودکان در مورد خداوند و برخی مفاهیم دینی دیگر
	داشتن عملکرد یکسان در مقابل انواع پرسش‌های کودک
	موکول کردن پاسخ همه پرسش‌های کودکان درباره خداوند به آینده
	از بین بردن روحیه پرسش‌گری کودک به دلیل شیوه نادرست و نامناسب پاسخ‌گویی مربی
	دادن پاسخ‌های غلط به پرسش‌های توحیدی کودکان توسط مربی
ناکارآمدی مربی در رعایت برخی اصول آموزشی	عدم رعایت اصل مخاطب‌شناسی توسط مربی
	عدم رعایت اصل تفاوت‌های فردی کودکان
	عدم رعایت اصل تشویق و ترغیب در آموزش‌های دینی
	عدم رعایت اصل تدریج و فرآیندی در آموزش‌های دینی
عدم آگاهی کافی نسبت به مراحل رشد شناختی کودکان و مبانی تربیت دینی در اسلام	عدم آگاهی نسبت به مراحل رشد شناختی کودکان در تربیت دینی
	عدم آگاهی نسبت به شیوه‌های مناسب آموزشی در سنین مختلف
	نامرتب بودن مثال‌های معلمان با سنین کودکی
	عدم آشنایی و آگاهی مربیان از توصیه‌های اهل بیت علیهم‌السلام (در رابطه با آموزش مفاهیم دینی به کودک)
	مطرح کردن برخی مفاهیم دینی که برای کودک قابل درک نیست مانند مفهوم معجزه
	عدم توجه به ابزار وجدان در شناخت خداوند و تأکید بر روی تفکر کودک
	عدم توجه به قوه خیال‌پردازی کودکان (که در این دوره بسیار قوی است) از سوی مربیان
	ترسناک جلوه دادن خداوند برای کودک از طریق بیان خشم و غضب او
عدم تخصص لازم مربیان پیش‌دبستانی در زمینه مباحث دینی	
عدم مهارت، تخصص و توانمندی لازم و کافی جهت آموزش‌های دینی به کودکان پیش‌دبستانی	عدم تخصص لازم مربیان پیش‌دبستانی در زمینه مباحث تربیتی
	نامرتب بودن رشته تحصیلی مربیان با علوم تربیتی و روان‌شناسی
	عدم به‌کارگیری روش‌های مناسب آموزشی در آموزش دینی
	استفاده صرف از شیوه سخنرانی توسط مربی
	اثبات وجود خداوند از طریق ادله و مقوله‌های فلسفی که برای کودک قابل درک نیست
	به‌کاربردن اصطلاحات نادرست در رابطه با خداوند
	استفاده از داستان‌های کم‌ارزش برای طرح مفاهیم اعتقادی و اخلاقی
	برهم ریختن آرامش ذهنی کودک و ایجاد درگیری ذهنی برای او به دلیل نامناسب سخن گفتن در مورد خداوند
	بیان تعاریف ناقص نادرست از خداوند برای کودکان
	رعایت نکردن نقش متذکر و یادآور در مطرح کردن موضوعات پیرامون خداوند متعال
	عدم جایگزینی مفاهیم انتزاعی با مفاهیم ملموس برای کودکان
	عدم تلاش مربی در جهت عادت دادن کودک به برخی آداب دینی بر طبق سیره اهل بیت علیهم‌السلام
	توصیفات مکرر خداوند برای کودک که طبق روایات موجب دورتر شدن از او می‌شود
نبودن الگوی مناسب برای کودکان در امور دینی	

سپس بعد از استخراج کدهای اولیه، کدها با هم ادغام و در یک گروه قرار گرفت و یک کد محوری به آن اختصاص یافت در نهایت کدهای محوری در طبقات مناسب و کلی‌تری با عنوان کدهای انتخابی قرار گرفت. در جدول ۳ نتایج کدگذاری انتخابی و آسیب‌های شناسایی شده آورده شده است.

جدول ۳: آسیب‌های شناسایی شده

کدهای انتخابی	کدهای محوری
آسیب‌های مرتبط با خانواده (با محوریت شناختی، مهارتی، هم‌سویی، مقتضیات زمانی و آگاهی دینی)	عدم آگاهی لازم و کافی خانواده نسبت به رشد شناختی کودک و مبانی تربیت دینی
	عدم توانمندی و عملکرد نامناسب خانواده در تربیت معنوی کودک
	وجود تعارض و عدم هم‌سویی خانواده با مربی در آموزش‌های مذهبی
	عدم بهره‌وری مناسب والدین از زمان در جهت تربیت دینی به‌هنگام کودک
	ایجاد تصویر نامناسب و ناصحیح از خداوند در ذهن کودکان بر اثر ناکارآمدی دینی والدین
آسیب‌های مرتبط با کودک (با محوریت شناختی، شخصیتی، پرسش‌گری و منابع اطلاعاتی)	روحیه پرسش‌گری و کنجکاوی فراوان برخی کودکان در مسائل دین
	محدودیت شناختی کودکان در فراگیری برخی مفاهیم دینی
	عدم دسترسی نسبی کودکان به منابع موثق اطلاعاتی و متناسب با رشد شناختی آنان
	تأثیر برخی ویژگی‌های شخصیتی و روحی کودکان در فراگیری امور دینی
آسیب‌های مرتبط با معلم (با محوریت شناختی، مهارتی، بینشی و مقتضیات زمانی)	عدم توجه مربی به زمان و مکان مناسب جهت پرورش معنوی کودکان
	عدم برقراری ارتباط مؤثر مربی با کودک و نداشتن جذابیت‌های رفتاری و کلامی با توجه به نقش الگویی او
	عدم توجه به فطرت خداشناس کودکان در حین آموزش به آنان
	ناکارآمدی معلم در پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی کودکان
	ناکارآمدی معلم در رعایت برخی اصول آموزشی
	عدم آگاهی کافی نسبت به مراحل رشد شناختی کودکان و مبانی تربیت دینی در اسلام
	عدم مهارت، تخصص و توانمندی لازم و کافی جهت آموزش‌های دینی به کودکان پیش‌دبستانی
تأثیرات محیط فرهنگی بر درک دینی کودکان و ارائه الگوهای نامناسب	
آسیب‌های مرتبط با محیط (با محوریت محیط فرهنگی، اجتماعی، هم‌سالان و رسانه)	تأثیرات فراوان هم‌سالان بر درک کودک از دین و پروردگار
	تأثیرات محیط اجتماعی کودک بر آموزش‌های مذهبی وی
	تأثیرات منفی برخی رسانه‌ها بر روحیات، خلق و خو و عقاید دینی کودک

بر اساس نتایج پژوهش حاضر، آموزش مفهوم خدا به کودکان دوره پیش‌دبستان، دچار آسیب‌هایی هم‌چون آسیب‌های مرتبط با خانواده، مرتبط با محیط، مرتبط با کودک و مرتبط با معلم می‌باشد که در ادامه هر یک از آسیب‌ها مورد بحث قرار گرفته شده است.

- آسیب‌های مرتبط با خانواده (با محوریت شناختی، مهارتی، هم‌سویی، مقتضیات زمانی و آگاهی دینی) بخشی از آموزش‌های مفاهیم دینی به کودکان، مربوط به خانواده و والدین است که در صورتی که آنان این وظیفه مهم را به‌درستی انجام ندهند، موجب به‌وجود آمدن مشکلاتی در این زمینه برای کودک می‌شود. از جمله این که ممکن است در زمینه مفاهیم دینی به‌ویژه مفهوم خداوند برای کودک، کج‌فهمی یا بداندیشی ایجاد شود که اثرات آن تا بزرگسالی در وجود وی باقی بماند و شخصیت دینی او دچار مشکل شود. یکی از مواردی که تأثیر به‌سزایی در آموزش دینی کودک دارد، آگاهی والدین نسبت به مراحل رشد شناختی کودکان می‌باشد که لازم است در این زمینه، اطلاعات لازم را داشته باشند و نحوه پاسخ‌گویی به پرسش‌های کودک را بدانند تا به بهترین نحو عمل کرده و کودک دچار سردرگمی نشود. هم‌چنین از آسیب‌های دیگری که در این

زمینه مطرح است، عدم احاطه والدین نسبت به روایات ائمه علیهم‌السلام، پیرامون تربیت دینی کودکان می‌باشد که لازم است آنان این آگاهی را در خود ایجاد کنند و نسبت به روایات در این زمینه اشراف کامل داشته باشند و در آموزش برخی عادات دینی به کودک از همان سنین کم، کوشا باشند. با توجه به نکات ذکر شده، در جدول ۳ راه کارهای پیشنهادی در این زمینه مطرح شده است تا خانواده‌ها بتوانند با رعایت آن‌ها، این آسیب‌ها را به حداقل برسانند.

جدول ۳: راه کارهای پیشنهادی با آسیب‌های مرتبط با خانواده

آسیب‌ها	راه کارهای پیشنهادی
آسیب‌های مرتبط با خانواده (با محوریت شناختی، مهارتی، هم‌سویی، مقتضیات زمانی و آگاهی دینی)	در صورتی که پرسشی برای کودک در مورد خداوند ایجاد شد، می‌توان با مثال‌های ملموس و نزدیک به ذهنش، به او پاسخ‌های ساده و درست داد تا گره ذهنی او برطرف شود.
	آموزش‌های مفاهیم دینی باید از همین سنین ولی متناسب با شرایط سنی او آغاز شود.
	والدین باید به اندازه کافی به کودک محبت کنند تا او خلاء عاطفی نداشته باشد و سپس می‌توان از راه بیان کردن محبت خداوند و این که او از پدر و مادر مهربان‌تر است، رابطه عاطفی عمیقی بین کودک پروردگارش شکل داد.
	والدین باید به این نکته توجه لازم را داشته باشند که کودکان فطرتاً خداشناس هستند پس باید آموزش‌ها متناسب با فطرت خداشناس و خداجوی آن‌ها باشد.
	آموزش در زمینه مفاهیم دینی باید به صورت غیر مستقیم صورت بگیرد.
	لازم است والدین از به کار بردن اصطلاحات نادرست در مورد خداوند (مانند دروغ‌گو دشمن خداست و ...) پرهیز نمایند تا تصویر غلط از خداوند در ذهن کودکان نقش نبندد.
	والدین باید به جای ذکر کردن خشم و غضب خداوند در برخورد با خطاکاران، بیش‌تر روی رحمانیت و رحیم بودن او و این که خدای متعال همه بندگان را دوست دارد، تأکید کنند.
	والدین باید متناسب با روایات اهل بیت علیهم‌السلام، برخی آداب دینی را از همان کودکی به فرزند خود بیاموزند تا به تدریج تبدیل به عادت در او شود مانند صلوات فرستادن، بسم‌الله گفتن ابتدای هر کار و غذا خوردن، شکرخدا را به جا آوردن و ...
	لازم است والدین، کودک را به تفکر درباره نعمت‌های خداوند تشویق کنند زیرا از این طریق، او بهتر می‌تواند جایگاه خودش را در عالم خلقت بفهمد. مانند تفکر درباره اعضای مختلف بدن و نظم و کارکرد آنان.
	در صورتی که از کودک خطایی سرزد، والدین باید به او یادآور شوند که خدا برای ما راه جبرانی گذاشته و او بخشنده است.
	والدین باید سعی کنند در هنگام رفتارها و اعمال عبادی خویش، نهایت دقت و آرامش خاطر را داشته باشند زیرا آنان برای کودک نقش الگویی داشته و کودکان از آنان تقلید می‌کنند.
	پا سخ دادن به یک سری از پرسش‌های کودکان که متناسب سن او نیست را باید به سنین بالاتر موکول کرد.
	آموزش دینی به کودکان نباید زود هنگام یا دیر هنگام صورت بگیرد زیرا ممکن است باعث بدفهمی و کج فهمی در کودک شود و مطالب به صورت نادرست در ذهن او جای بگیرد.
	لازم است والدین نسبت به رشد شناختی کودکان و ویژگی‌های آنان در هر دوره سنی آگاه باشند.
	لازم است والدین به خصوص پدر در مقابل خواسته‌های کودک، عملکرد مناسبی داشته باشند و در صورتی که وعده‌ای به او داده‌اند، خلف وعده نکنند زیرا طبق روایات، موجب بدبینی کودک نسبت به خداوند می‌شود.
	لازم است والدین روحیه شکرگذاری را در کودک تقویت کنند. و این نکته را برای کودک جا بیندازند که خداوند این نعمت‌ها و امکانات را به ما داده است و ما هم باید یاد بگیریم که از او تشکر کنیم.
والدین لازم است کودکان را در هیئت‌ها و مراسم عبادی شرکت دهند تا از این طریق انس و الفت آنان با خداوند افزایش یابد مانند شرکت کردن در نماز جماعت، مراسم شب قدر و قرآن سرگرفتن و ...	
سن پیش‌دبستانی، سن احساسات مذهبی است پس لازم است جایگاه و احترام پدر در خانواده حفظ شود.	

آسیب‌ها	راه‌کارهای پیشنهادی
	تربیت دینی کودک باید به تدریج از سنین پیش‌دبستان شروع شده و با یک شیب آرام به جلو رود.
	والدین لازم است که از روش تشویق و ترغیب برای ایجاد برخی عادات دینی در کودک بهره بگیرند. به‌طور مثال (تهیه کردن جایزه یا خوراکی کوچکی به‌دلیل نماز خواندن او همراه والدین)
	لازم است والدین با معلم کودک در تربیت دینی او، هم سو و یکسان عمل کنند و از هرگونه تعارض دوری کنند تا از سردرگمی کودک و حیرانی او در مفاهیم دینی جلوگیری کنند.

• **آسیب‌های مرتبط با کودک (با محوریت شناختی، شخصیتی، پرسش‌گری و منابع اطلاعاتی)** در آموزش مفاهیم دینی از جمله مفهوم خداوند به کودکان پیش‌دبستانی، لازم است که ویژگی‌ها و شرایط گوناگون آنان را در نظر داشته باشیم. یکی از نکاتی که در این زمینه مطرح است، بحث رشد شناختی کودکان و میزان درک و فهم آنان در هر دوره سنی از مفاهیم دینی و مفهوم خدای متعال می‌باشد که لازم است والدین و مربی در این زمینه دقت لازم و کافی را داشته باشند تا این محدودیت شناختی کودکان، موجب ایجاد توقعات و تصورات نادرست در آنان نسبت به خداوند نشود. از طرفی کودکان، علاوه بر خانواده و معلم، با منابع اطلاعاتی دیگری هم ممکن است در ارتباط باشند، که حتی گاهی این منابع، متناسب سن و سطح درک آنان نیستند یا افراد نادرستی هستند که اطلاعات نامناسبی از مفاهیم دینی در اختیار کودک قرار می‌دهند که این مسئله خود یک آسیب جدی در این زمینه است. از سوی دیگر روحیات کودکان با یکدیگر متفاوت است و شخصیت‌های گوناگونی دارند که لازم است مربیان به این نکته توجه کافی داشته باشند و تفاوت‌های بین کودکان را درک کرده و با هرکس متناسب با ویژگی‌های شخصیتی او، برخورد شود. در جدول ۴ راه‌کارهای پیشنهادی جهت رفع آسیب‌های مرتبط با کودک گردآوری شده است تا بتوان با رعایت آن‌ها، این آسیب‌ها را به حداقل رساند.

جدول ۴: راه‌کارهای پیشنهادی با آسیب‌های مرتبط با کودک

آسیب‌ها	راه‌کارهای پیشنهادی
آسیب‌های مرتبط با کودک (با محوریت شناختی، شخصیتی، پرسش‌گری و منابع اطلاعاتی)	لازم است به کودکان آموزش داده شود تا به هر منبعی برای به‌دست آوردن اطلاعات در زمینه‌های مختلف از جمله مفاهیم دینی، اعتماد نکنند.
	باید منابع موثق و درست اطلاعاتی به کودکان معرفی شود تا در صورت لزوم به آنها مراجعه کنند.
	لازم است در آموزش‌ها به‌ویژه در آموزش‌های دینی، سطح درک و فهم و شناخت آنان در نظر گرفته شود.
	لازم است به‌صورت تدریجی و فرآیندی، کودکان با مفاهیم دینی آشنا شوند و فطرت خداشناس آنان تقویت شود.
	لازم است روحیات و ویژگی‌های شخصیتی کودکان به تفکیک مورد بررسی قرار گیرند و در حین آموزش به آنان، مورد توجه قرار گیرند.
	باید پرسش‌های کودکان در زمینه مفاهیم دینی را مورد توجه قرار داد و در مقابل هرکدام، به شیوه‌ای مناسب عمل کرد تا روحیه پرسش‌گری در آنان خاموش نگردد.
	در صورتی که پرسشی در جمع دانش‌آموزان از سوی کودک در مورد مفاهیم دینی و خداوند مطرح شود، باید برخورد مناسبی داشت تا این درگیری ذهنی در ذهن آنان باقی نماند و کهنه نشود.

• **آسیب‌های مرتبط با معلم (با محوریت شناختی، مهارتی، بینشی و مقتضیات زمانی)** بخش اعظم آموزش، از طریق معلم صورت می‌گیرد. بنابراین لازم است آسیب‌های موجود در این زمینه شناسایی شده و مورد بررسی قرار بگیرد. یکی از نکات اساسی که باید مورد توجه مربیان در هرگونه آموزشی از جمله آموزش‌های دینی قرار بگیرد، سطح آگاهی و شناخت آنان نسبت به

ویژگی‌های رشدی دانش‌آموزان و هم‌چنین روش‌ها و اصول متناسب با این ویژگی‌ها برای آموزش به آنان می‌باشد. در جدول ۵ راه‌کارهای پیشنهادی این آسیب‌ها جمع‌آوری شده است که امید می‌رود مورد توجه مربیان دوره پیش‌دبستانی قرار بگیرد.

جدول ۵: راه‌کارهای پیشنهادی با آسیب‌های مرتبط با معلم

آسیب‌ها	راه‌کارهای پیشنهادی
آسیب‌های مرتبط با معلم (با محوریت شناختی، مهارتی، بینشی و مقتضیات زمانی)	آموزش مفاهیم دینی از جمله مفهوم خدا باید به‌صورت غیر مستقیم صورت بگیرد.
	معلمین باید نسبت به مراحل رشدی کودکان و شیوه‌های مناسب آموزشی، آگاهی لازم را کسب کنند.
	معلمان باید ترجیحاً متخصص حوزه تربیتی باشند.
	برای آموزش مفاهیم انتزاعی به کودکان پیش‌دبستانی باید از مثال‌ها و شواهد ملموس و عینی بهره برد.
	یکی از راه‌های متوجه کردن کودکان به خداوند، نشان دادن و بیان نعمت‌ها و امکاناتی است که او در اختیار ما قرار داده است.
	برای آموزش مفاهیم دینی باید از روش‌های فعال آموزشی استفاده کرد مانند شیوه بحث و گفت‌وگو، روش بارش فکری، روش تمثیل و ...
	در حین آموزش به کودکان باید توجه داشت که آنان فطرتاً خدانشناس و خداجو هستند و ما چیزی از بیرون نمی‌خواهیم به آنان منتقل کنیم و فقط نقش مذکر و یادآور داریم.
	در آموزش مفاهیم دینی می‌توان از روش‌های داستان، شعر، سرود و ... که برای کودکان پیش‌دبستانی جذابیت بیش‌تری دارد، بهره برد.
	در سنین پیش‌دبستانی معلم فقط باید بیان‌گر محبت خداوند باشد و از بیان کردن خشم و غضب خداوند در مقابل خطاکاران و عذاب و جهنم و ... بپرهیزد.
	مربیان باید از نسبت دادن هر امری به خداوند، پرهیز نمایند مانند جمله «خدا بد ندهد» که شایسته او نیست.
	معلم باید توجه داشته باشد که کودک به‌صورت فطری و درونی، معترف به‌وجود خداوند است و باید در این مقطع سنی خداوند را از نگاه فطری برای کودکان مطرح کند.
	یکی از بهترین راه‌کارها برای بیان مفهوم خداوند، ارائه صحیح نشانه‌های خداوندی در درون و بیرون کودک است و سپس او را به جایگاه قدردانی و تشکر رساندن.
	معلم باید توجه داشته باشد که نحوه ادراک و احساس او نسبت به خدای متعال (ترس یا محبت و مهربانی) در کودکان اثرگذار است.
	معلم می‌تواند کودکان را به طبیعت برده و زیبایی‌های اطراف را به آنان نشان دهد و بیان کند که همه این‌ها آفریننده و سازنده‌ای دارد که بزرگ و مهربان است و آن خداست.
	نباید در این مقطع سنی برای بیان مفهوم خداوند، از طریق استدلال و استنباط و مقوله‌های فلسفی که مورد فهم و درک کودکان نیست، وارد شد.
	معلم لازم است در دوره پیش‌دبستانی برخی عادات دینی را در کودکان به مرور ایجاد کند تا از این طریق رابطه انس و الفت بین کودک و پروردگارش عمیق‌تر گردد مانند خواندن دعای سفره، بسم‌الله گفتن ابتدای هر کاری، شکر خدا را گفتن در انتهای هر کار و ...
معلم نباید فطرت خدانشناس کودکان را بیش از اندازه دست‌کاری کند و فقط باید کودک را به آن متذکر شده و تقویتش کند.	
در سنین پیش‌دبستانی باید بیش‌تر راجع به محبت خدای متعال و راه‌های ایجاد این محبت در دل کودکان، فعالیت کرد.	
معلم باید زمان‌بندی درستی برای بیان مفاهیم دینی داشته باشد و در زمان و مکان مناسبی مطلب را بیان کند تا اثرگذاری او افزایش یابد.	

آسیب‌ها	راه‌کارهای پیشنهادی
	نباید هیچ‌گاه در مورد خداوند با کودکان با نکات و جملات سلبی سخن گفت زیرا کودکان به راحتی در ذهن خود او را حذف می‌کنند مثلاً می‌گویند: خدایی که غذا نمی‌خورد، نمی‌خوابد، دست و پا ندارد و ... پس اصلاً وجود ندارد.
	در رابطه با مفاهیم و نکات ایجابی هم بسیار محدود و در سطح درک و فهم کودکان سخن باید گفت.
	در سنین پیش‌دبستانی نباید کودکان را به تفکر در مورد خداوند تشویق و ترغیب کرد زیرا موجب به خطا انداختن آنان می‌شود.
	باید توجه داشت که قطعاً آموزش‌های دروان کودکی در بزرگسالی اثراتی به جا خواهد گذاشت مثلاً اکثر افراد از حضرت عزرائیل می‌ترسند در حالی که ایشان جزو یکی از ۴ ملک مقرب درگاه الهی است و این امر به دلیل آموزش‌های زود هنگام و غلطی است که در دوران کودکی صورت گرفته است.
	در این دوره سنی، نحوه ارتباط‌گیری معلم با کودکان بسیار مهم است و لازم است معلم ارتباط مؤثر و عاطفی عمیقی با کودک برقرار کند.
	معلم باید در حین آموزش به کودکان به تفاوت‌های فردی آنان با یکدیگر و ویژگی‌های شخصیتی‌شان توجه داشته باشد.
	در این سنین باید برخی مفاهیم انتزاعی را با مفاهیم ملموس جایگزین کرد. به طور مثال: کار خوب، ثواب دارد «یعنی خدا به خاطر کار خوب، به ما جایزه می‌دهد».
	معلم با توجه به نقش الگویی که برای دانش‌آموزانش دارد، باید نهایت دقت را در اعمال، رفتار و کلامش داشته باشد تا الگویی نیکو و شایسته برای کودک باشد.
	می‌توان در این دوره سنی، سوره توحید را به کودکان آموخت و آن را به عنوان شناسنامه خداوند معرفی کرد ولی خیلی روی مفاهیم پافشاری نباید داشت که درگیری ذهنی در کودک ایجاد نشود.
	معلم باید سعی کند فضای کلاس را آرام‌بخش و دلنشین نگه دارد تا کودکان نسبت به این کلاس، احساس خوبی داشته باشند و از طریق بازی، شعر، داستان، نمایش عروسکی و ... خاطرات شیرینی را در کنار دوستان خود بسازند.
	در آموزش مفاهیم دینی، مربی باید از استفاده روش‌های خشک و سنتی مانند سخنرانی بپرهیزد.
	آرامش داشتن مربی و روحیه شاد و خوب او، اثر آموزش‌های او را چندین برابر می‌کند.
	در مورد آموزش‌های تربیتی به خصوص تربیت دینی باید به صورت فرآیندی و تدریجی عمل کرد. به طور مثال ابتدا یک جانماز را به صورت کاردستی درست کنند سپس در روزهای آتی برای آنان شعر و داستان مربوط به نماز را مطرح کرد و سپس آن‌ها را به امامزاده یا مسجد برای اردو برد و در نهایت مراحل نماز را از طریق نمایش برای آنان بازگو کرد (فرآیند آموزش نماز)
	پرسش‌های کودک در مورد مفاهیم دینی از جمله مفهوم خداوند را نباید نادیده گرفت و روح پرسش‌گری را خاموش کرد بلکه این که کودک سؤال می‌پرسد، مؤید این نکته است که این امر در وجودش وجود دارد و حال برایش سؤال پیش آمده و فطری بودن این امر را اثبات می‌کند.
	معلم باید توجه داشته باشد که پرسش‌های کودک در مورد خداوند چند نوع است: برخی سئوالات پرسش‌هایی است که می‌توان از همان مسیر فطرت به کودک، پاسخ صحیح، کوتاه و قانع کننده داد. برخی سئوالات جنبه فکری و تصویری پیدا کرده‌اند که این، در اثر آموزش‌های غلطی است که قبلاً صورت گرفته و کودک را به اشتباه انداخته است. که در پاسخ باید مقداری طفره رفت و یک پاسخ سطحی به کودک داده و سپس حواس او را پرت کرد. برخی سئوالات هم فراتر از سطح درک و فهم کودک هستند که باید به کودک وعده داد که در آینده در مورد آن صحبت می‌کنیم و ابتدا لازم است مقدماتی را فرا بگیرد تا بتوانی در سال‌های بعد به پاسخ این سؤال برسی.
	در پاسخ به سئوالات کودکان می‌توان از تکنیک معقول به محسوس نیز استفاده کرد. مثلاً در مورد این که خدا همه جا هست، باید گفت نه اینکه مانند این درخت که این جا ست و ... بلکه به این معنا که از همه چیز اطلاع دارد و نسبت به همه امور آگاه است.
	معلم باید به کودکان، دیدن محبت‌های خداوند را یاد بدهد و با زبان کودکانه دائماً این توجه را به آن‌ها بدهد و مثلاً هر روز آنان را متوجه یک نعمتی که تا به حال به آن فکر نمی‌کردند، بکند مانند این که امروز صبح که

آسیب‌ها	راه کارهای پیشنهادی
	از خواب بیدار شدم، چشمانم را باز کردم و متوجه این نعمت بزرگ (پلک چشم) شدم که اگر نبود، چه می شد و ...
	معلم می تواند با برگزاری مسابقاتی در مناسبت‌ها، دانش‌آموزان را متوجه نعمت‌هایی که خدا به آن‌ها داده است، بکند. مانند مسابقه بستن دکمه‌های پیراهن با یک دست و بدون استفاده از انگشت شست دست و ... سپس باید روحیه سپاس‌گزاری و شکرگزاری را در کودکان تقویت کند هم نسبت به دیگران و هم نسبت به خدای متعال.
	معلم باید توجه داشته باشد که برای جلوگیری از انحراف کودکان از فطرت خداشناس خود، در طول زندگی باید همواره با خدا انس داشته باشند و به او متکی باشند که این انس از طریق دیدن نعمت‌ها و ستایش و سپاس‌گزاری از خداوند، محقق می‌شود. پس او باید همواره این نکات را به دانش‌آموزان یادآوری کند.

• آسیب‌های مرتبط با محیط (با محوریت محیط فرهنگی، اجتماعی، هم‌سالان و رسانه) یکی از عواملی که همواره بر روی تربیت کودکان مؤثر است، محیطی است که آنان در آن رشد کرده و بزرگ می‌شوند. از آسیب‌هایی که در این زمینه وجود دارد، می‌توان به برخی فرهنگ‌های غلطی اشاره کرد که در جامعه کودک وجود دارد و بر روی افکار و اذهان افراد اثر می‌گذارد. هم‌چنین وجود برخی الگوهای فرهنگی - دینی نامناسب مانند هم‌سالان و اطرافیان کودک و رسانه‌ها و برنامه‌ها که اثرات مخرب و زیان‌باری را بر روی افراد جامعه خصوصاً کودکان می‌گذارد. در جدول ۶ راه کارهای پیشنهادی جهت رفع آسیب‌های مرتبط با محیط گردآوری شده است تا بتوان با رعایت آن‌ها، این آسیب‌ها را به حداقل رساند.

جدول ۶: راه کارهای پیشنهادی با آسیب‌های مرتبط با محیط

آسیب‌ها	راه کارهای پیشنهادی
آسیب‌های مرتبط با محیط (با محوریت محیط فرهنگی، اجتماعی، هم‌سالان و رسانه)	والدین باید در انتخاب مدرسه مناسب جهت تربیت دینی کودک دقت نظر داشته باشند.
	لازم است برنامه‌های مناسب از جمله انیمیشن‌های مناسب که با تربیت دینی کودک ناسازگار نباشند، برای او انتخاب شوند.
	والدین باید بر روی رسانه‌های مورد استفاده کودک، کنترل لازم و کافی را داشته باشند.
	کودک باید در محیطی رشد کند که سئوالات تصنعی در مورد خداوند برای او ایجاد نشود.
	والدین لازم است آگاهی‌های لازم را جهت انتخاب دوست به کودکان خود بدهند و کنترل مناسبی بر روی هم‌سالان کودک و روابط بین آن‌ها داشته باشند.
	ضرورت دارد که الگوهای فرهنگی - مذهبی مناسبی به کودکان معرفی شود.
	از جا افتادن برخی فرهنگ‌های غلط دینی در ذهن کودک باید جلوگیری شود تا موجب زنگار گرفتن روی فطرت خداشناس او نشود.
	از آن‌جا که فرهنگ هر جامعه بر روی تربیت دینی کودکان آن جامعه مؤثر است، لازم است گاهی فرهنگ‌های جامعه مورد بازنگری قرار گیرد.
	بسیاری از مشکلات و مسائل مباحث توحید و خداشناسی افراد، ریشه در محیط اجتماعی شان دارد که در آن رشد کرده‌اند پس لازم است توجه لازم در این زمینه مبذول شود.

## بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت دوران کودکی و توانایی شگفت‌انگیز کودکان در پذیرش افکار و باورها و الگوگیری آنان از والدین و معلم، ضرورت پرداختن به آموزش‌های دوره سنی پیش‌دبستانی که اساس و پایه سایر آموزش‌ها در سنین بالاتر است، بر ما روشن می‌شود. در متون دینی نیز تأکید آیات و روایات بر این است

که تربیت کودک از زمان تولد و حتی پیش از آن شروع شده و تا سال‌های آتی ادامه دارد و آن‌چه که کودک در سنین پایین‌تر می‌آموزد، در ذهن و جان او ماندگار خواهد ماند. نتایج این پژوهش اگرچه با توجه به موضوع و ماهیت کیفی بودن آن دارای جنبه و وجهه جدیدی است، لکن با نگاهی تطبیقی با رویکرد کلی می‌توان به مقایسه نتایج این پژوهش با دیگر پژوهش‌های صورت‌گرفته در این پژوهش پرداخت. نتایج کیفی این پژوهش با پژوهش ماری تام (۲۰۰۶) از منظر آسیب‌های شناخت انسان واره خداوند توسط کودکان و ضرورت مواجهه آگاهانه والدین و مربیان با این تمثیل باوری، هم‌چنین با پژوهش معتمدی و بناب (۱۳۹۸)، جعفری (۱۳۹۷)، حافظی، یارمحمدیان و قمرانی (۱۳۹۸) و جری و همکاران (۱۹۸۳) از منظر تحولات روحی، معنوی و شناختی کودکان در مواجهه با مفهوم خدا و آسیب‌های مربوط به آن و ملزومات توجه به سیر تحولی شناخت کودکان بر اساس مقتضیات مذکور از سوی والدین، مربیان و رسانه‌های جمعی هم‌پوشانی و هم‌سویی دارد.

در پاسخ به پرسش‌های پژوهش مبنی بر آسیب‌شناسی آموزش مفهوم خدا به کودکان دوره پیش‌دبستان از دیدگاه مربیان و بیان روش‌های پیشنهادی در این زمینه، بررسی و تحلیل نظرات و دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان، نشان داد که آسیب‌های گوناگونی در این زمینه برای مربیان و دانش‌آموزان وجود دارد. در راستای رسیدن به نتایج بهتر در زمینه آموزش مفهوم خداوند به کودکان دوره پیش‌دبستان براساس یافته‌های پژوهش به برنامه‌ریزان درسی و معلمان پیشنهاد می‌شود که با بازنگری و بررسی برنامه‌ها و محتوای آموزشی دوره پیش‌دبستانی، جهت برقراری رابطه انس و الفت بین کودکان این دوره با خدای خویش و تقویت و تعمیق این رابطه بکوشند. از طرف دیگر می‌توان جهت جذب نیروی متخصص حوزه تربیتی برای دوره پیش‌دبستانی اقدام کرد تا دوره‌هایی جهت آگاهی بخشی دینی و مذهبی به مربیان دوره پیش‌دبستانی در طول سال تحصیلی و پیش از آن برگزار کنند. هم‌چنین پیشنهاد می‌شود که با ارائه الگوهای مناسب دینی به کودکان، آنان را در جهت الگوبرداری از این الگوها تشویق کرده و در مسیر درست تربیت دینی هدایت کنند. از سوی دیگر پیشنهاد می‌شود که با آگاهی بخشی به والدین و گفت‌وگو با آنان پیرامون تربیت دینی مناسب کودکان، آنان را در این مسیر یاری رسانند و تعارض‌های موجود بین والدین و معلمان را به حداقل برسانند.

## تشکر و قدردانی

نویسندگان این مقاله بر خود لازم می‌دانند از تمامی کسانی که در انجام این پژوهش ما را یاری کردند، تشکر و قدردانی را داشته باشند.



## منابع

قرآن کریم

ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب. ج ۳ مصحح آشتیانی، محمد حسین، رسولی، هاشم، علامه، قم.

امیری، حمید، ملازهی، عمران، بلوچ زهی، میثم، و میر، ابوالفضل (۱۴۰۲). بررسی آموزش مفاهیم دینی در کودکان ابتدائی، سومین کنفرانس ملی مطالعات کاربردی در فرآیندهای تعلیم و تربیت، میناب.

تقوی گنجی، الهام، و بخشنده بالی، عباس (۱۴۰۲). اصول و روش‌های آموزش مفاهیم دینی به کودکان و نوجوانان، اولین همایش بین‌المللی و دومین همایش ملی روان‌شناسی و دین، اردبیل.

جعفری، محمد انور (۱۳۹۷). آموزش مفهوم خدا به کودکان (۳ تا ۹) ساله متناسب با رشد آنان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه خوارزمی.

حافظی، علیرضا، یارمحمدیان، احمد، و قمرانی، امیر (۱۳۹۸). رهیافت‌های روان‌شناختی انواع توجه در آموزش دینی و معنوی کودکان، نشریه تربیت اسلامی، ۱۴(۲۸)، ۱۷۳-۱۵۹. <https://doi.org/10.30471/edu.2019.1526>

حبیبی، آرش، و جلال نیا، راحله (۱۴۰۱). پدیدارشناسی. تهران: نارون.

سجادی، سید هدایت‌الله (۱۴۰۱). آموزش خداپاورانه علم در ساحت نگرش به‌مثابه راه حلی برای تلفیق تعلیم و تربیت دینی با آموزش علوم تجربی در برنامه درسی ملی، فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱(۱۷)، ۶۵-۹۰. <http://dx.doi.org/10.52547/qaie.7.1.65>

صافی، احمد (۱۳۷۹). آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمای تحصیلی و متوسطه. تهران: انتشارات سمت.

صدیق، عیسی (۱۳۴۳). تاریخ فرهنگ ایران. تهران: سازمان تربیت معلم و تحقیقات تربیتی.

فضلی، علی (۱۳۸۶). هستی‌شناسی عرفانی. قم: ادیان.

قائمی، علی (۱۳۶۴). علل پرورش مذهبی و اخلاقی در کودکان. تهران: سما قلم، چاپ سوم.

کیانی، معصومه، و پورجمشیدی، مریم (۱۴۰۰). تبیین تربیت معنوی برای کودکان با تأکید بر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی عمومی ایران و بررسی فرصت‌ها و چالش‌های یادگیری الکترونیکی برای آن. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۶(۲): ۱۳۲-۱۰۹. <http://dx.doi.org/10.52547/qaie.6.2.109>

مجلسی، محمد باقر.. بحارالانوار. ج ۱ و ۳. باب ۷، مؤسسه الوفاء، بیروت، لبنان.

مبشری، محمدتقی، صفری، محمود، و ملکی فارمد، مریم (۱۳۹۹). شناسایی مولفه‌های انگیزه‌بخش مناجات ختمه عشر بر انس دانش‌آموزان با خدا. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۵(۴)، ۱۲۶-۱۰۹.

<http://dx.doi.org/10.52547/qaie.5.4.109>

محمدی‌نیا، مرضیه (۱۳۸۸). بررسی و تبیین اصول و روش‌های پرورش حس خدادوستی در کودکان مقطع ابتدایی از منظر اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا (س).

معتمدی، فرزانه، و غباری بناب، باقر (۱۳۹۸). مراحل تحول معنوی و درک مفهوم خدا در کودکان و نوجوانان ۷ تا ۱۴ ساله، مجله پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، ۲(۱۳)، ۸۲ - ۶۷. <https://jonapte.ir/fa/showart-6482a77c66abcd69dfbc74a3d88bd8a0>

مورگن تیلر، شرلی (۱۳۸۵). خدا و کودک. ترجمه محمدرضا عبدلی، تهران: ایران. چاپ اول.

نصیرزاده، راضیه (۱۳۸۶). تفاوت‌های جنس، سن و وضعیت اقتصادی اجتماعی در باورهای مذهبی کودکان، روان‌شناسی تحول، ۴(۱۳)، ۶۷-۵۳.

## References

- Goldman, R.G. (1964). *Religious Thinking from childhood to Adole scence*, London: *Routledge and kegan paul*.
- Hafizi, A., Yarmohamedian, A., & Qumrani, A. (2018). Psychological approaches of types of attention in children's religious and spiritual education, *Islamic Education Journal*, 14(28), 159-173. <https://doi.org/10.30471/edu.2019.1526>. [In Persian]
- Huth, K., Brown, R. & Usher, W. The use of story to teach religious education in the early years of primary school: a systematic review of the literature. *j. relig. educ.* 69, 253–272 (2021). <https://doi.org/10.1007/s40839-021-00140-y>
- Kayani, M., Pourjamshidi, M. (2021). Explaining spiritual education for children by emphasizing the theoretical foundations of the fundamental transformation in Iran's public formal education system and examining the opportunities and challenges of electronic learning for it. *Qaiie*, 6(2), 109-132. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.6.2.109>. [In Persian]
- Mogra, I. (2023). *Religious Education 5-11 A Guide for Teachers*, Published by *Routledge*. <http://dx.doi.org/10.4324/9780429289743>
- Motamedi, F., & Ghobari Bonab, B. (2018). Stages of spiritual development and understanding of the concept of God in children and adolescents aged 7 to 14, *Journal of New Developments in Psychology*, 2(13), 82-67. <https://jonapte.ir/fa/showart-6482a77c66abcd69dfbc74a3d88bd8a0>. [In Persian]
- Ratcliff, D. (2009). *Handbook of children's religious education*, Wipf & stock publishers, Eugene, Oregon.
- Sajjadi, S. H. (2022). Theistic education of science in the field of attitude as a solution for integrating religious education and training with experimental science education in the national curriculum, *Qaiie*, 7(1), 65-90. <http://dx.doi.org/10.52547/qaiie.7.1.65>. [In Persian]
- Saracho, Olivia (2019). *Contemporary Perspectives on Research in Motivation in Early Childhood Education*, *University of Maryland*. <https://doi.org/10.1080/0141620960190106>
- Voland, E., & Schiefenhövel, W. (2009). *The biological evolution of religious mind and behavior*, *Springer*, Dordrecht. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-642-00128-4>